

חסידי אשכנז נותנת מקום להנחת, שאף-על-פי שלא באה מערכתם של ע"ג שערים לפני ר' אלעזר בשלימותה, וחכמים אחרים לא השתמשו בה כצורתה, הרי העקרונות שעליהם מיוסדת רשימה זו היו מקובלים גם על יתר חסידי אשכנז. אפשר לערוך את כל ספרותה של חסידות אשכנז יצירות-יצירות ופרקים-פרקים לפי מערכת 'שערים' זו.² מכאן שרשאים אנו ללמוד מרשימת השערים לא על כתביו של ר' אלעזר מזורמס בלבד, אלא על תורת-הסוד החסידית-אשכנזית בכללה.

רשימת השערים עשויה קבוצות-קבוצות של עניינים, שרק מקצתם באים במכונס בתוך הרשימה, ובדרך כלל מפורטים העניינים השונים בתוכה. בייחוד ניכרים כאן סדר-עניינים אחדים:

(א) שער 'אחדים', שער 'כפול', שער 'משולש', שער 'מרובע', שער 'מחומש', שער 'מספר', שער 'חשבונות', ועוד; זוהי קבוצת שערים, שעניינה מניין מילות או תיבות בפסוקי המקרא, העלאת מסקנות מתוך המספרים הללו עצמם ומתוך מציאותם של מספרים מקבילים בחטיבות אחרות של כתבי-הקודש. משמע, זוהי קבוצת-שערים, המייצגת את הטכניקה הפרשנית והדרשנית המיוסדת על מניין מילות ואותיות;

(ב) סדר שערים, שעניינם מידות שבנפש: שער 'יראה', שער 'ענוה', שער 'אהבה', שער 'חסידות', המובאים ברשימה במקובץ, ונידונים במקובץ בספרות חסידי אשכנז — ב'ספר חסידים', ב'ספר הרוקח' (ביהלכות חסידות), שהוא הפרק הראשון שבספר), ועוד;

(ג) סדר שערים, שעניינם נוסח של כתב, שצריך פירוש: שער 'ספר יצירה', שער 'פרקי אבות', שער 'משנה', שער 'תלמוד', שער 'מדרש', שער 'תפילות', ואולי גם שער 'אלפא ביתא', אם כוונתו לפירוש אותיות הא"ב, או אם כוונתו לפירוש ספרים המיוסדים על א"ב, כגון 'אותיות דר' עקיבא', הוא 'אלפא ביתא דר' עקיבא'. חלק גדול מאוד מספרותה העיונית של חסידות אשכנז עוסק, כפי שראינו לעיל, בפירוש טפסטים אלה;³

² ניסיון כזה עשיתי ב'ציון' שם, עמ' 179—181. יש בידינו חיבורים או פרקי-חיבורים על עשרים וארבעה מתוך ע"ג שערי החכמה; על שערים אחרים יש בידינו שלושה ואף ארבעה חיבורים שונים.

³ אין ברשימת השערים זכר לפרשנות המקרא בנושא העומד בפני עצמו. אפשר ליישב זאת בכך, שכל השערים המתארים שיטות מתכוננים לפירוש המקראות, כדרך שעושה ר' אלעזר עצמו בהמשכו של 'ספר החכמה'. אבל עובדה היא, שמעטים עד מאוד החיבורים הפרשניים של חסידות אשכנז, המתיחסים במישרין על המקרא. פירושי

תורת-הסוד ודרכיה

א. שערי החכמה

ספרות-הסוד של חסידי אשכנז, שתוארה לעיל, עשויה סוגים שונים ומגוונים, הנבדלים זה מזה בסגנונם ובדרכי הבעתם, בדומה לתורת-הסוד של חסידי אשכנז, שגם היא מחזיקה זרמים רעיוניים שונים, שפיתחו בחינות גבולות של תורת-הסוד. ואפשר לשאול, האם יש כל תבנית שהיא, המונחת ביסודה של כל תורת-הסוד החסידית-אשכנזית כולה ומטילה בה אחדות של בניין מורכב? האם היתה לנגד חסידי אשכנז תמונה שלימה של נושאי העיון ודרכי העיון, תמונה שהכתבים השונים והמערכות הרעיוניות השונות משתלבים בה כדרכם? אם קיימת תבנית עליונה מסוג זה, הרי יש בה כדי לסייע גם לקורא לקבוע את המעמד היחסי של הסוגים הספרותיים ושל הרעיונות המרכזיים בתוך תורתם של חסידי אשכנז.

יש בידינו תעודה אחת בלבד, שיכולה להשיב על שאלה זו. 'ספר החכמה' לר' אלעזר מזורמס, שהוא ספרו הראשון בתורת-הסוד ונכתב לאחר מותו של ר' יהודה החסיד בתקע"ז, מחזיק רשימה של ע"ג 'שערי החכמה', ומניין זה בגימטריא 'חכמה'. רשימה זו שימשה יסוד לחלק העיקרי שב'ספר החכמה', בו מפרש ר' אלעזר את הפסוקים הראשונים שבספר בראשית על-פי 'שערים' אלה. משמע, בקיצוב מתכונתו של 'ספר החכמה' שימשה רשימת ע"ג השערים תבנית-יסוד, שעל-פיה ניתן להסביר את פסוקי מעשה בראשית מכל צדדיהם ולהגיע אל חקר הסוד הטמון בהם.

השוואת שמותיהם של 'שערי החכמה' עם החיבורים הידועים לנו מספרות

¹ הרשימה נדפסה ב'ציון', שנה כ"ט, ירושלים תשכ"ד, עמ' 177—178.

(ד) סדר שערים, שעניינם דרכי המדרש של הפסוקים בשיטות שעליהן יסוד חסידי אשכנז את פרשנותם: שער 'נוטריקון', שער 'גימטריא', שער 'אתב"ש', שער 'תרגום'⁴, שער 'תמורה' ועוד רבים כאלה. אין דף בספרות-הסוד ובספרות הפרשנית של החסידים, שאין שיטות אלו משמשות בו שימוש מרובה;

(ה) סדר שערים, שעניינם בעיות תיאולוגיות: שער 'השם', הכוונה ככל הנראה לשם 'הוי"ה'; שער 'שמות', שהכוונה בו ככל הנראה לשמות האחרים של האל ושמות המלאכים; שער 'מעשה בראשית', שער 'הכבוד', שער 'הנפש', שער 'הסוד', שער 'האמונה', שער 'החכמה'. הדיון התיאולוגי בבעיות אלה מהווה את עיקרה של תורת הסוד החסידית-אשכנזית;

(ו) סדר שערים, שעניינם מדרש הפסוק על-פי צורתו המסורה: שער 'התגים', שער 'המסורת', שער 'אותיות גדולות וקטנות', שער 'פסק' (הכוונה לסוף פסוק); שער 'יחיד ורבים', שער 'זכר ונקבה', שער 'כתבן ולא קריין', שער 'יתיר וחסיר', שער 'הנקודות', שער 'הטעמים' ועוד. דרישת הפסוקים על-פי עניינים אלה — הנקודות, הטעמים, הכתיב, צורת האותיות, הצורה הדקדוקית וכיוצא בזה רווחת בכל ספרותה של חסידות אשכנז, ובעיקר ניכרת היא בקבוצת חיבורים שבחלק השני של כ"י אוכספורד 1567⁵, הכוללת חיבורים אלה: 'ספר פסק', 'שער סמוכים' (הנזכר גם הוא ברשימת השערים, והכוונה בו לסמיכותן של תיבות ידועות זו לזו), 'ספר הנעלם' (הכוונה לחסרון של אותיות ידועות בפסוקים ובפרקים שבמקרא) ו'ספר תגי', הדורש את התגים. רק ארבעה מבין ע"ג השערים, הנמנים על-ידי ר' אלעזר עניינם אצל מידות שהתורה נדרשת בהן⁶, והסכימה המקיפה, שעלתה כאן בידינו, היא אפוא סכימה מקורית. בסופו של דבר אפשר להעמידה על שתי חטיבות עיקריות: האחת, נושאים לחקירה והתבוננות, והם השערים התיאולוגיים, המוסריים והפרשניים; והשנית, כלים ושיטות של דרוש, שהם רוב השערי החכמה, ורק על מיעוטם כתבו חסידי אשכנז ספרים מיוחדים.

תורת-הסוד של חסידות אשכנז לא היתה, אם כן, אוסף עראי של כתבים ורעיונות, אלא תורה זו סדורה היתה גם מצד דרכיה וגם מצד ענייניה, והיא

פסוקים נכללים בדרך כלל בספרות העיונית והפרשנית, שהמקרא אינו גופו של הנושא הנידון בה.

⁴ הכוונה לשימוש בתרגום הארמי למקרא כאמצעי-עזר לפירושי הפסוקים, שימוש שכיח מאוד בכתבי חסידי אשכנז כבספרות הפרשנית העברית בכללה.

⁵ עיין לעיל, עמ' 53.

⁶ השערים: גזירה שוה, גימטריא, ריבוי ומיעוט, נוטריקון.

שאפה להקיף את תחומי העיון העיקריים בסדר ובשיטה. ר' אלעזר מוורמס קובע בהקדמתו ל'ספר החכמה', שראוי היה לכתוב על כל שער ושער ספר לחוד¹, ואמנם כתב ר' אלעזר ספרים על רבים מן השערים הללו. תורת-הסוד של חסידי אשכנז מחזיקה אפוא את השריידים, שנותרו בידינו ממערכת תיאור-לוגית מקיפה, הכוללת הגדרה מפורטת של תחומי העיון והמחקר ומניין ברור של דרכי המחקר ושיטותיו.

ב. ספרות הייחוד

תורת-הסוד של חסידות אשכנז ערוכה היתה אפוא לפי מתכונת שיטתית ועניינית מגובשת; אך בעיה אחת חמורה היתה בפני חסידי אשכנז בנוגע למערכת השלימה: למי נועדה תורת-הסוד? מי הם הזכאים ללמדה ולדעתה? ככל הנראה התרוצצו מגמות מנוגדות בעניין זה בין חסידי אשכנז. מסורת תורת-הסוד שהיתה בידי בתי-המדרשות החסידיים בוודאי נשמרה בסוד, ונמסרה מדור לדור רק על-ידי בחירי התלמידים, בלא שנעשה כל ניסיון להעלותה על הכתב, ועל אחת כמה וכמה שלא יצאו להפיצה בציבור רחב. ואולם שני גורמים הביאו לשינוי בעניין זה בסוף המאה השתים-עשרה וראשית המאה השלוש-עשרה, האחד היסטורי והשני רוחני. הגורם ההיסטורי, שנודע לנו מדברי ר' אלעזר מוורמס בהקדמתו ל'ספר החכמה', הוא התמעטות דורשיה של תורת-הסוד בבתי-המדרש של חסידי אשכנז והחשש שמא תפסוק המסורת שבעל-פה. חשש זה הביא את ר' אלעזר מוורמס לידי כך, שהתעורר להעלות את תורת-הסוד החסידית בשלימותה על הכתב.

הגורם הרוחני היה הצורך במאבק חריף כנגד אמונות ודעות מוטעות, שרווחו בין יהודי אשכנז בנוגע לתפיסת האלוהות². חסידי אשכנז לא ראו כל צורך להפיץ את תורת-הסוד שלהם כל זמן שהציבור מקיים את המצוות כהלכתן וחיינו מתנהלים לפי מסורת הדת; את הטעון תיקון בחיי הציבור היהודי ניסו לתקן באמצעות הדרכה מוסרית וספרות מוסר המכוונת לציבור הרבים. ואולם בשעה שנתעורר החשש, שמא עבודת-האלוהים המקובלת על ההמון אינה העבודה הישרה וכי בני ישראל חוטאים בדרכי עבודתם, ראו צורך לתקן את דרכי העבודה הללו באמצעות הדרכה עיונית.

¹ עיין 'ציון', שם, עמ' 173.

² עיין לעיל, עמ' 62.

³ עיין לעיל, עמ' 32.

צורך זה היה ניכר במיוחד בעבודת התפילה, וכנראה נתעורר ר' יהודה החסיד לחבר את פירושו הגדול על התפילות משום שראה בסביבתו אנשים, ששינו את נוסח התפילה שינוי הפוגם לפי דעתו במעלתה ובאמיתותה; מטעם זה נכתב גם הקונטרס 'סודות התפילה',³ שבו נשמע פולמוס חריף כנגד המשנים ממטבע התפילה המקובל על חסידי אשכנז. ואולם הצורך בתיקון אמונות ההמון בענייני האלוהות חמור היה אף מן הצורך להעמיד את התפילה על גוססה הנכון, וצורך זה העמיד ספרות-סוד חסידית מיוחדת, המיועדת לציבור הרחב.

אפשר לכנות ספרות זו בשם 'ספרות הייחוד', משום שרבים מן הכתבים הישיכים לסוג זה מכונים בשם 'סוד הייחוד', 'שורש הייחוד', 'שער הייחוד' וכדומה; ולא עוד אלא שהמקורות שעליהם מבוססת ספרות זו אף הם שותפים לשם זה, בעיקר — 'שיר הייחוד' ו'שער הייחוד', הוא 'שער האחדות', השער השני בספר אמונות ודעות לרב סעדיה גאון לפי התרגום הפאראפראזי שהיה בידיהם של חסידי אשכנז. וכן יונקת ספרות זו מנוסח הדברים בספר הערוך לר' נתן מרומי בערך 'ספקלר'. רבים מחסידי אשכנז הידועים לנו עסקו בכתיבת חיבורים מסוג זה. יש בידינו שלושה חיבורים כאלה של ר' יהודה החסיד, ארבעת או חמישה של ר' אלעזר מוורמס, וכן חיבורים ממין זה, שנתחברו על-ידי חסידים אחרים.⁴

ספרות-הייחוד היא הצד האפסוטרי, הפונה כלפי חוץ, כלפי ציבור הרבים, שבתורת חסידי אשכנז. החיבורים שממין זה רובם קצרים הם, דנים בעקרונות התיאולוגיים העיקריים של תורת-הסוד החסידית: אחדותו של הבורא, שהוא למעלה מתפיסת האדם, ובעיקר העדרה של כל דמות גשמית לבורא; הבורא אינו בגדר מתגלה כלל משום שאין לו דמות, והצד המתגלה שבאלוהות הוא הכבוד האלוהי; בירור דרכי ההתגלות של הכבוד לנביאים, ודרכי מתן השכר באמצעות הכבוד בעולם הגשמות ובאחרית הימים; העקרונות התיאולוגיים של תורת הנפש, דמיון הגשמה לאל וכדומה; ובעיקר — דרכי הכוונה בתפילה, אל מי מכוונת התפילה, ובירור אפשרות המגע בעבודת אלוהים בין האדם ובין הכוחות האלוהיים.

המניע ליצירתה של ספרות זו דומה למניע שהביא את הפילוסופים היהודיים מרב סעדיה גאון ועד הרמב"ם, תלמידיו ותלמידיו תלמידיו, לנסות להביא מקצת

³ עיין עליו לעיל, עמ' 15.

⁴ תיארת ספרות זו ומנתי את החיבורים העיקריים שבידינו וכן הוצאתי דוגמאות אחדות ב'יקרית ספר' מ"א, תשכ"ו, עמ' 533—544.

עיקרי הפילוסופיה אל הציבור היהודי הרחב בספרות-מוסר המיועדת לרבים. אמנם הפילוסופיה כשלעצמה היא עניין ליחידי סגולה בלבד, ואמיתותיה אינן יכולות להיות נתפסות על-ידי הציבור בכלל, ואולם אחדות האל והרחקת הגשמות והדמות ממנו הם עקרונות, שבלעדיהם יהיו המוני העם עבדים לאל בעל דמות ובעל צורה, וזה עוון עבודת אלילים. כדי למנוע זאת כתב הרמב"ם את 'הלכות יסודי התורה' בראש ספר 'משנה תורה', ותלמידיו שקדו להפיץ דעות אלה.

כיוצא בזה ספרות-הייחוד של חסידי אשכנז: ר' אלעזר מוורמס הקדים לספר ההלכה הגדול שלו 'ספר הרוקח' שני פרקים שעניינם מוסר (בדומה ל'ספר המדע' לרמב"ם), ובתוך 'הלכות חסידות' קבע את 'שורש קדושת הייחוד', שעיקרו הסרת מכשול ההגשמה מדרך העבודה והתפילה של הציבור. אין מגמתו בשורש זה להורות את תורת-הסוד, אלא למסור לציבור את עיקרי הדעות, שבלעדיהן תהא עבודת האלוהים של קוראיו פגומה. 'ספרות-הייחוד' היא אפוא ספרות אפסוטריית תכליתית, המקצרת ככל האפשר בתיאור תורת-הסוד עצמה, ומשתדלת להביא בבהירות ובקיצור רק אותם עניינים, שלדעת החסידים לא תצויר בלעדיהם עבודה ישרה. תורת-הסוד החסידית בכללה איסטרית היא, פנימית, לצנועים בלבד ולא לקהל הרבים, ואילו ספרות-הייחוד היא הצד האחד שחשוב להורותו לכלל כולו.

אין תימה, אם כן, שלא תמיד יש הסכמה גמורה בין הניסוח הכללי של עקרונות תורת-הסוד ב'ספרות-הייחוד' האפסוטריית ובין הדיונים המפורטים בכתבי הסוד האיסטריים. בחינות מסוימות של תורת-הסוד, שהיו בעיני החסידים מופלגות או מסוכנות מאיזה צד שהוא, לא הובאו בספרות זו, ולא עוד אלא שכמה וכמה בעיות תיאולוגיות, בעיקר הקשר בין הכבוד לבורא, גיטשטשו כאן. חסידי אשכנז נטו בספרות זו להסתמך על דברי רב סעדיה גאון ואף להביאם כמות שהם ולפטור עצמם בדרך זו מפירוט ובירור, שכן בעיקרים תיאולוגיים רבים חולקת תורת-הסוד החסידית על דעותיו של רב סעדיה. המתח בין האופן האפסוטרי לאופן האיסטרי מאפיין את ספרותם של חסידי אשכנז, ובלא ההבחנה בין השניים אי-אפשר לעמוד על דעתם התיאולוגית האמיתית של חסידי אשכנז, שכיסוה לעתים בספרות המיועדת לציבור ולא גילוה אלא בכתבים האיסטריים המובהקים.

ג. טקס מסירת השם

אופיה האינסטרית של תורת-הסוד החסידית-אשכנזית ודרכי המסורת של תורה זו לובשים צורה מוחשת בהקדמת 'ספר השם' לר' אלעזר מוורמס.¹ התחום המקודש והנשגב ביותר בתורת-הסוד היה ככל הנראה תחום השמות הקדושים, שכן באמצעות שמות אלה ניתן לפעול פעולות מאגיות ותיאוריות מופלאות. לפני חסידי אשכנז היתה כבר מסורת מסוימת של דרכי מסירתם של סודות מסוג זה בספרות-סוד קדומה, כגון 'ספר המלבוש'², ואולם בהקדמתו של ר' אלעזר ל'ספר השם' מתואר בפירוט טקס שאינו ידוע לנו כצורתו ממקור קודם, וככל הנראה התפתח טקס זה בחוגי חסידי אשכנז, ושימש את מעבירי הסודות מדור לדור זמן רב לפני שהועלה על הכתב על-ידי ר' אלעזר. הוא אומר שם: "הו"ה שמו המיוחד הנכבד והנורא. נבאר משמעותו כפי יכולת לדבר, לידע כבוד שם ה' עליון ומוראו. יסלה לנו הרחום אשר נבארנו, גלוי וידוע לפניו כי לידע כבוד יראתו אכתוב. ואין מוסרין אותו כי אם לצנועים אשר אינם כועסים ובעלי יראה ועושים במצות בוראם. ואין מוסרין אותו כי אם על המים, שנאמר: "קול ה' על המים"³.

בטרם ילמד הרב אל תלמידו, ירחצו במים ויטבלו במ' סאה, וילבשו בגדים לבנים, ויתענו יום שילמדוהו. ויעמדו במים עד קרסוליו, ויפתח הרב פיו באימה ויאמר: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם ה' אלהי ישראל, אתה אחד ושםך אחד ותצונונו להעלים את שםך הגדול כי גורא שםך. ברוך אתה ה' וברוך שם כבודך לעולם השם הנורא ה' אלהינו, "קול ה' על המים", ברוך אתה ה' מגלה סודו ליראיו חכם הרזים.

ויתנו הרב והתלמיד עיניהם במים ויאמרו: "נשאו נהרות ה' נשאו נהרות קולם ישאו נהרות דכים... אדירים משברי ים אדיר במרום ה'"; "קול ה' על המים אל הכבוד הרעים ה' על מים רבים"; "ראוך מים אלהים ראוך מים יחילו

¹ כתב-יד המוזיאון הבריטי 737, 127. ג. שלום דן בקצרה בטקס זה במאמרו: Tradition and New Creation in the Ritual of the Kabbalists, On the Kabbalah and its Symbolism, New York 1965, p. 136. הקטע הנידון הוא בפירוש הקדמה לספר השם, ובכתב-היד הטובים (כגון מינכן 81 והמוזיאון הבריטי 737 ואחרים) הוא כתוב בראש ספר השם. הוא מובא כקטע מיוחד גם בכתב-יד אחרים, כגון מינכן 43 וציריך 172. תוכן הדברים, הפותחים בהתנצלות על כתיבת הפירוש על שם הו"ה, מעיד על זה אף הוא.
² עיין ג. שלום, שם, עמ' 136-137.
³ תהלים כט, ג.

אף ירגזו תהומות"; "בים דרכיך ושבילך במים רבים ועקבותיך לא נודעו"⁴. ואחר כך ילכו להם אצל מים או בבית הכנסת או בבית המדרש, ומים בכלי טהור⁵, ויאמר הרב: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וציונו והבדילנו מכל האומות וגילה לנו את מסתרו והביננו לידע שמו הגדול והנורא. ברוך אתה ה' מגלה מסתרו לישראל⁶.

לאחר תיאור טקס זה מתחיל ר' אלעזר בפירוש שם הו"ה, ולאחר-מכן בפירוש שמות אחרים של האל, באריכות ובפירוט רב. 'ספר השם' הוא ספרו המקיף ביותר של ר' אלעזר בתורת-הסוד, והוא החיבור המרכזי בקובץ הגדול 'סודי רזיאי'. מעטים העניינים המאגיים בספר זה, ואך במידה זעומה מסביר הוא את דרכי השימוש בשמות הקדושים; עיקרה של המסורת המתוארת בספר היא מסורת פירושו של השם בדרך הסוד, ותיאור משמעותו ותפקידו של השם הקדוש במערכות העולמות העליונים והתחתונים. בתוך השם ואותיותיו רמוזים סודות נפלאים, שר' אלעזר מפרשם בהרחבה בספר זה. הטקס אפוא אינו טקס הפותח מסירת סודות לשם שימושים מאגיים אלא סודות תיאולוגיים עיוניים. הטקס המפורט נחלק לפרקים אחדים: תחילה על הרב והתלמיד להיטהר, לטבול במ' סאה, ללבוש לבנים ולהתענות ביום מסירת השם, ובנוסף אחר נדרשת טבילה שנייה במקווה בגמר הפרק הראשון. לאחר-מכן עומדים הרב והתלמיד במים עד קרסוליהם, והרב מברך ברכה שעיקרה שיבוץ פסוקים הקושרים את שמו של האל במים, בצירוף תודה לאל המגלה את סודותיו ליראיו. לאחר-מכן חוזרים הרב והתלמיד לבית-הכנסת או לבית-המדרש, ואף שם עומדים הם ליד כלי טהור המחזיק מים. במקום אחר מסביר ר' אלעזר ברמזו על שום מה יש למסור את השם הקדוש ליד מים, וזה על-פי החיבור המאגי הקדמון 'הבדלה דר' עקיבא'⁷, הפותח במלים 'אדיר בים': 'כי תחילת קילוסו של הקב"ה מן המים'⁸; בעניין זה, כבעניינים אחרים בטקס זה, יש יסוד לתיאוריו של ר' אלעזר בספרות המדרש⁹.

⁴ תהלים צג, ג-ד; כט, ג-ד; עז, יז, כ.
⁵ כנראה הכוונה: ויעמדו אצל מים בכלי טהור.
⁶ בהמשך הטקס אומרים הרב והתלמיד 'בקול נעים באימה ובכוונה' שורה ארוכה של פסוקי שבח לאל, שמלת 'שם' נזכרת בהם.
⁷ כ"י מינכן 43, דף 243ב.
⁸ עיין עליו: ג. שלום, Major Trends, עמ' 365, הערה 100. ר' אלעזר מוורמס כתב כנראה פירוש על הבדלה זו; עיין לעיל, עמ' 65.
⁹ בפתיחת פירושו של ר' אלעזר מוורמס לפירושו לפיוט 'האדרת והאמונה' (עיין לעיל, עמ' 65), כ"י ואטיקאן 228, דף 105א.
¹⁰ קהלת רבה ג, טו: 'אין מוסרין השם לכל אדם... אלא במקום טהור ועל המים';

תורת-הסוד ודרכיה

בהם כדי להסביר את משמעותו של ציור זה; למשל: 'נהגו בני צרפת לומר 'אשרי תמימי דרך', וכתב רבינו החסיד זצ"ל ששקר גדול הוא בימינם ובשמאלם, כי מן 'יהי כבוד' עד 'תהלה לדוד' תמצא י"ט אזכרות [של השם] ואחד 'שה' אלהיו, וכן תמצא י"ט אזכרות ב'יושע' עד 'שמו אחד'... וכן בתפלת ערבית... י"ט אזכרות ואחד 'אל אמת', וכן תמצא י"ט 'אלקים' בפרשת 'אלה שמות'... וכן תמצא י"ט פעמים נקראו ישראל 'בנים'... וכן עוד הרבה, וכל אלה י"ט וי"ט מחוברים יחד בקרסים ובלולאות ויש בהם סודות וטעמים הרבה מאד.⁴

דוגמה אחרת: 'עוד, לדברי הצרפתים שמוסיפים 'אשרי תמימי דרך' תמצא ד' 'אשרי', 'אשרי תמימי דרך', 'אשרי יושבי', 'אשרי העם', 'אשרי העם', וזהו טעות ושקר גדול, שהרי לא תמצא כי אם ג' 'אשרי', כנגד ג' 'יום הכיפורים' בחומש, וכנגד ג' 'ה' אלקי אברהם יצחק וישראל'... וכנגד ג' פעמים שמס-כימים 'קדוש' בכל יום... כל אלה מחוברים יחד בקרסים ובלולאות ועליהם סודות גדולים ועצומים.⁵

קונטרס 'סודות התפילה' בנוי כולו לפי מתכונת זו, אך אין זו מוגבלת לקונטרס זה בלבד. חלקים גדולים מספרות-הסוד של חסידי אשכנז מיוסדים על השיטה, אשר לפי הדוגמאות שהובאו ראוי לה הכינוי 'קרסים ולולאות', ובוודאי משקפת היא תפיסה יסודית של חסידי אשכנז בכמה תחומים — גם בתפיסת-העולם וגם בדרכים ובאופנים המשמשים להכרתה.

דבריו של ר' יהודה החסיד מתייחסים לבעיה עקרונית: כיצד נוכל לדעת ודאי, שאמנם מסורת נוסח התפילה שבידינו אמיתית היא? מלבד התשובה ה'היסטורית' של מסירת הדברים⁶ מדור לדור ביהדות איטליה ואשכנז, הוא אומר: האמת גיכרת מתוך עצמה, ומתוך קשריה עם חטיבות אחרות שבמסורת הדתית ובכתבי-הקודש. אמיתות נוסח התפילה מוכחת מן העובדה, המתוארת באריכות ובפרטי-פרטים, שהמבנה הפנימי של התפילה, מבחינת מספר מילותיה, אותיותיה, הזכרות השם שבה, החזרות על מלים קבועות, גימטריאות ונוטרי-קונים וכדומה, מבנה שיטתי וקבוע הוא, ואפשר לחשוף את יסודותיו הסטרוק-טוראליים. על-ידי הכרת המבנה הפנימי של התפילה ניתן להבחין בנקל

עצם תיאורו של טקס זה מעיד בצורה חריפה על המבוכה שבה היו שרויים חסידי אשכנז בימיו של ר' אלעזר: טקס מסירת השם, ובוודאי ה'מסירה' עצמה, כלומר: פירושי השם המובאים כ'ספר השם', הם מן הנושאים האינטרניים ביותר במסורתם של חסידי אשכנז. הרב בוחר לו את התלמיד הראוי לקבלת מסורת זו בקפדנות, לפי הכללים הקדומים, ורק לאחר הבחירה המדוקדקת וכל מנהגי הטהרה וההתקדשות נמסר השם לתלמיד. ואולם ר' אלעזר מעלה את פרטי הטקס ופרטי הסודות של השם הקדוש על הכתב בספר, שמטבע הדברים אין לדעת לידינו של מי עתיד הוא ליפול. האינטריקה המתוארת מעצם טבעה אינה אלא במסירה שבעל-פה, על-פי יחס אישי והכרה אישית בין הרב לתלמיד. הפצתה בספר סותרת לכללים הקבועים במסורת זו עצמה. כנראה על שום זה פותח ר' אלעזר בהתנצלות: 'יסלח לנו הרחום אשר נבארנו, גלוי וידוע לפניו כי לידע כבוד יראתו אכתוב'. ר' אלעזר פורץ בספר זה במידה ידועה את גדרו האינטריות, והוא מתנצל על כך ואומר, כי כוונתו לטובה; גם זה מעיד על תחושתו, שהמסורת שבעל-פה הגיעה לקצה⁷. בזמנו של ר' אלעזר ראתה אפוא חסידות אשכנז את עצמה נאלצת לוותר על האינטריקה הגמורה של תורת-הסוד שלה, וכדי להבטיח המשך מסורתה מעלים חסידי אשכנז את סודותיהם הכמוסים על הכתב.

ד. 'קרסים ובלולאות'

בשעה שהמחבר האלמוני של 'סודות התפילה' מתאר את חיבורו הגדול של ר' יהודה החסיד על התפילות, הוא חוזר ומשתמש פעמים אחדות בביטוי 'קרסים ולולאות': 'עוד רבות מאוד חיבר רבינו החסיד זצ"ל, ועל כל אחד ואחד כתב טעם וסוד וחיברם בקרשים ובלולאות'.⁸ ציור זה, שמקורו בתיאור בניין המשכן⁹, וחז"ל המשילו בו את בניין המשכן למעשה בראשית¹⁰, הוא ציור של עיקר בתפיסתם של חסידי אשכנז את תורת-הסוד. הליקוטים מספרו של ר' יהודה החסיד, המובאים ב'סודות התפילה', יש

קידושין עא ע"א: 'שם בן מ"ב אותיות אין מוסרין אלא למי שצנוע ועניו ועומד בחצי ימיו ואינו כועס ואינו משתכר ואינו מעמיד על מידותיו'.

¹¹ עיין לעיל, עמ' 35.

¹ כתב-יד ירושלים 3296, דף 10א.

² שמות כו, יא.

³ שבת צט ע"א.

⁴ כתב-יד ירושלים 3296, א2.

⁵ שם, צב—א3.

⁶ עיין לעיל, עמ' 15 ואילך. ההסתמכות על מסורת הדורות שראשיתה באבן-אהרן הבבלי כתובה לא רק בסוף הקונטרס, בדברי ר' אלעזר מזורמס, אלא אף בגופו, בהבאת לשונו של ר' יהודה החסיד (כתב-יד ירושלים, שם, צב).

בתוספות ובגרעונות, שכן אם נקבע המספר שלושה כמספר מרכזי בחטיבה אחת בתפילה, ושלוש פעמים צריכה המלה 'אשרי' לחזור בה, הרי כל המוסיף פוגם לא בנוסח בלבד, אלא במבנה המספרי הפנימי של התפילה בכללה, ובדיקת המבנה מגלה מיד את השרירות ואת הזיוף שבתוספת.

לפי שיטה זו קיימת הקבלה הדוקה שבמבנה ובמספר בין כמה וכמה תחומים: התפילה והחיבותיה השונות, המקרא כולו על פרקיו וספריו; גורלו ההיסטורי של העולם בכלל ושל עם ישראל בפרט, כפי שנמסרו במסורת המקראית והתלמודית, ואף חוקות שמים וארץ, מספר הימים בשנה, מחזורי התקופות, מהלכי החמה, הלבנה, הכוכבים והמזלות וכדומה. הנחת-היסוד היא אפוא, שהעולם, דברי-הימים, כתבי-הקודש והמסורת שבעל-פה, שמקור כולם היא תוכניתו של הקדוש ברוך הוא, בנויים כולם במתכונת של תבנית אחת, שיש לגלותה. הקשרים הפנימיים בין החלקים השונים של המציאות שתיכנן הבורא מוצאים את ביטויים בראש-וראשונה באמצעות הרמוניה פנימית מספרית ולשונית. התפיסה הרגילה אינה נותנת במספר ובמלה כל משמעות כשהם לעצמם; משמעותם נקבעת אך ורק לפי קשר העניין. חסידי אשכנז אוחזים במספרים ובמלים דווקא כמבטאים משמעות של עיקר שלמעלה מכוחם מצד העניין. המספר והמלה הם חוטי השתי והערב שמהם נארגה המציאות כולה, ובשעה שהדרשן מסיר את הפרטים המקריים התלויים שבעניין המיוחד, מתגלה האריגה האלוהית ההרמונית של המציאות כולה באמצעות מספרים קבועים ומלים, שמשמעותן ומעמדם קבועים בתוכנית האלוהית הכללית.

הביטוי 'בקרסים ובלולאות', היונק ממדרשו של בניין המשכן המקביל לבניין העולם, הוא אפוא הכינוי, שייחדו חסידי-אשכנז לשיטה המגלה את הקשרים המבניים הפנימיים שבין חלקי המציאות השונים והחטיבות השונות שבכתבי הקודש ודברי חכמים. על-ידי חשיפת 'הקרסים והלולאות', המספרים והמלים הקבועים, הרמוזים לקשרים שבין החלקים השונים, מתגלה ההרמוניה הסטרקטוראלית הפנימית, שבין אבריה השונים של המציאות האחת כפי שנבראה על-ידי האל. ההשראה היסודית לרעיון זה באה בוודאי מ'מספר יצירה' הקדמון, שכן בו מתוארת בריאת העולם על-פי חוקיות קבועה של לשון, אותיות ומספרים, שהם אבני-הבניין של המציאות. כלי השיטה, שמנו חסידי אשכנז בהרחבה ובפירוט רב במניין 'שערי החכמה', נועדו אפוא לשמש כמשכירים לגילוייה של הרמוניה פנימית זו. דבריו של ר' יעקב בעל

ז עיין לעיל, עמ' 8.

הטורים: 'דורשי רשומות הם חסידי אשכנז אשר היו שוקלין וסופרין מנין תיבות התפילות והברכות כנגד מה נתקנו',⁸ דברים המעידים על הרושם שהניחו חסידי אשכנז במסורת היהודית המאוחרת, מוצאם בהנחה יסודית זו של המבנה ההרמוני הפנימי של המציאות, המתגלה על-ידי מניינם וניתוחם של האותיות והמספרים.

תורת-הסוד של חסידי אשכנז אינה אפוא תורה תיאולוגית בלבד, המבקשת למצוא את הרעיונות היסודיים, המסבירים את המציאות וחוקיה; בשעה שהח' סידים מבקשים ליתן טעם לצד זה או אחר של המציאות הדתית והעולמית, לא תמיד נותנים הם טעם תיאולוגי ממש. הוכחת ההרמוניה הפנימית שבמציאות היא הטעם השכיח ביותר בדבריהם, שדי בו כדי להוכיח שקיימת תוכנית אלוהית קבועה בכל התופעות השונות והנבדלות.⁹ ספרות-הסוד החסידית, ובעיקר הספרות הפרשנית, משתמשת בשתי הדרכים זו בצד זו. פירושו הגדול של ר' אלעזר מוורמס על התפילות, דרך משל, בנוי בקביעות במתכונת של פירוש כפול, פירוש מספרי-הרמוניסטי לחוד ופירוש ענייני-תיאולוגי לחוד; לפי 'אדרת והאמונה' כתב ר' אלעזר מוורמס שני פירושים, האחד כולו סטרקטוראלי, המעלה את 'הקרסים והלולאות' המקשרים בין פיוט זה לחטיבות אחרות בספרות הקדושה, והשני ענייני-תיאולוגי, תיאור האל על-פי פיוט זה. פירושי המקראות של החסידים הפזורים בכל כתבי-הסוד מיוסדים בראש-וראשונה על שיטה זו.

ה. בעלי סוד, פשט וסוד

חסידי אשכנז ראו במסורת שקיבלו מאבותיהם ורבותיהם, או לפחות בחלקים ניכרים שבה, 'תורת סוד', שהוראתה כנראה תורה איסטרית. אין מקום בדיון על תורת חסידי אשכנז להשתמש בזיהוי השכיח של 'סוד' ומיסטיקה כשימוש בספרות הקבלה. לא כל תורה איסטרית היא תורה מיסטית, ותצויר תפיסה דתית המקפידה מאוד על איסטריות ואין לה כל נטייה מיסטית.

המושג 'סוד' מצוי הרבה בכתביהם של חסידי אשכנז, ושימש פעמים הרבה בשמות ספריהם: 'סודי רזי'א' לר' אלעזר מוורמס ו'סוד הסודות' לר' אלחנן

⁸ טור אורח חיים סי' קיג; ועיין י. תשבי, משנת הוהר ב, עמ' רנב; ג. שלום, Major Trends, עמ' 99.

⁹ בעיה חמורה היא, באיזו מידה חייב אדם להתכוון למבנה הרמוני זה בשעת תפילה וקריאת התורה; עיין 'תרביץ', לד, תשכ"ה, עמ' 297-298.

בנייקר הם דוגמאות לכך. משמעותו המדויקת של המושג מתבארת מתוך בדיקת הקשרים אחרים, שבהם הוא בא.

בשלשלת המסורת של חסידות אשכנז המתוארת על-ידי ר' אלעזר מוורמס בסוף 'סודות התפילה' נאמר: 'וקבלו רב מרב [את הסודות] עד שמעון הפקול, ואבותינו הראשונים גנוזם, ולא היו מוסרים כי אם לצנועים ולחסידי הדור, עד שבא רבינו יודא חסיד ז"ל ומסרו לי, והוא ציוה עלי להעתיקו ולגלותו לחסידי הדור למען ידעו מה סוד בברכות ובתפילה'.¹ ה'סוד' שבו מדבר ר' אלעזר כאן היא ההוכחה בדרך ההרמוניה המספרית, כלומר 'בקרסים ובלולאות', הקיימת בין קטעי התפילות השונות, מלותיהן ואותיותיהן.² משמ' עותו הראשונה של המושג 'סוד' העולה אפוא מקטע זה היא המסורת הפרשנית באמצעות שיטה זו.

ההדגשה החוזרת בקטע שהובא: 'ואבותינו הראשונים גנוזם', ולא היו מוסרים כי אם לצנועים', ולאחר מכן ההיתר המיוחד לגלות את הדברים — כל אלה מעידים שתפיסת 'הסוד' בקטע זה היא אינטרית מובהקה. מסורת זו נבדלת ממסורת התורה שבעל-פה שאף היא מוצאה מחכמי המשנה בכך, שלא נודעה אלא ליחידי סגולה בכל הדורות והועברה מפיה לפה בזהירות רבה. המושג 'סוד' משמעותו אפוא כפולה: הוא רומז לתכנים מסוימים, שמקורם במסורת קדומה, כגון דרכי פרשנות התפילה על דרך 'קרסים ולולאות', ויחד עם זה רומז הוא לדרך העברתה של המסורת 'לצנועים ולחסידי הדור' בלבד. מכאן ניתן להבין את הצטיירות דמותם של אישים היסטוריים ידועים בספרות חסידי אשכנז כ'בעלי סוד', רב סעדיה גאון תואר ב'סודות התפילה' כ'רב סעדיה גאון אין כל דבר נעלם ממנו ובקי בסודות הרבה מאד',³ ותאריים דומים יוחסו לר' אהרן מבאגדאד ולחכמים אחרים התופסים מקום בשלשלת-היוחסין של מסורת תורתה של החסידות. 'בעלי סוד' אלה הם אפוא אותם 'חסידים וצנועים', אשר אחדים מהם זכו בכל דור לגילוייה של מסורת הסוד. דבריהם של חכמים אלה נראים לחסידי אשכנז לא רק משום גופם, אלא משום שבעלי הסוד הללו אמונים היו על ברכי המסורת שלא נודעה לאחרים, ודבריהם מיוסדים אפוא על מקורות שמבקריהם אינם יכולים לדעתם.

יש בוודאי משמעות לעובדה, שלא מצינו כינוי 'בעל סוד' בספרות חסידי

¹ עיין לעיל, עמ' 15 ואילך.

² כתבי-יד ירושלים 3296, דף 80ב.

³ עיין לעיל, בסעיף הקודם.

⁴ כתבי-יד ירושלים, שם, 4ב.

אשכנז אלא לחכמים קדומים; תאריי-הכבוד, שבהם השתמשו החסידים לגבי חבריהם ובני-דורם אחרים הם: 'הקדוש', 'הנביא' — תארייו של ר' שמואל החסיד; התואר 'נביא' יוחס אף לחכם בשם ר' נחמיה, המכונה בחיבור אחד בשם ר' נחמיה הנביא, וייתכן שהוא ר' נחמיה בר' שלמה מתלמידי ר' אלעזר מוורמס;⁴ מוצאים אנו את התואר 'הכהן הגדול' שיוחס לר' אברהם הכהן,⁵ ובייחוד נפוץ התואר 'חסיד', המקביל לתואר 'צויר', שניתן ליחידי סגולה בפרובאנס, כגון לר' יעקב הנזיר.⁶ תאריים אלה, שבוודאי מופלגים הם, עדיין הם תאריים אישיים, שמידותיו המיוחדות של חכם ידוע מביאות את חבריו ותלמידיו לכנותו בהם; אין בהם ככל הנראה משום רמז לקבוצה, כת, או חבורה מיוחדת. חסידי אשכנז לא ראו את עצמם ככת מיוחדת של 'בעלי סוד', אשר רק להם נודעה מסורת מקודשת סודית קדומה ואותה הם מסתירים מפני הציבור הרחב; נהפוך הוא, מאמצייהם כוונו להפצתה של מסורת זו, לפחות בקרב הראויים לדעתה. עובדה זו חוזרת ומבליטה את הצד החשוב בדמותה של חסידות אשכנז, שעמדנו עליו לעיל, וזה שלמרות שהיו חסידי אשכנז בני השכבה הגבוהה שבציבור היהודי באשכנז, אין אנו מוצאים אצלם נטיות של התבדלות חברתית ואינטלקטואלית מן הציבור הרחב. אמנם הם שומריה ומטפחיה של מסורת סוד קדושה, ואולם אין עובדה זו מביאה אותם לידי יותרה והתנשאות. אין ספק שהגורל המר, שהיה משותף בתקופה זו לכל שכבות הציבור היהודי באשכנז, מנע את התהוותה של תחושת-עילית זו.

משמעותו של המושג 'סוד' רחבה יותר בעימותו בפני המושג 'פשט'. עימות כזה שכיח במיוחד בפירושו של ר' אלעזר מוורמס על התפילות.⁷ בפירוש זה משמשת השיטה ההרמוניסטית-מספרית, השיטה המילולית הרגילה והשיטה התיאולוגית. עתים משתמש ר' אלעזר בשם 'סוד' בשעה שהוא עובר משיטה לחברתה, ובדרך כלל הוא קובע את השם הזה בראש קטעים שבהם הוא מפרש את מלות התפילה פירוש תיאולוגי.

כך, למשל, בפירושו ל'גשמת' אומר ר' אלעזר: 'ועתה אכתוב לך הסוד'.⁸

⁴ עיין ג. שלום, *Ursprung und Anfänge der Kabbala*, עמ' 211.

⁵ עיין לעיל, עמ' 49.

⁶ עיין ג. שלום, שם, עמ' 200—201.

⁷ עיין תיאורו לעיל, עמ' 65.

⁸ כתבי-יד אוכספורד 1204, דף 146ג. אשר לשימוש במושג 'פשט' ברור, שהכוונה היא לפשט המילות, בדרך כלל בניגוד לדרש. כך למשל: 'חרב פיפיות בידם', כך התורה שומרת אותו [את החסיד]. אבל לפי הפשט... לעשות נקמה ולהרגם' (כתבי-יד וינה 108, דף 128ג), והרבה כיוצא בזה.

וה'סוד' הבא לאחר מכן הוא תיאור פיסולוגי של מחזור הדם והחלב בגופה של אשה. בהמשך הפירוש לאותה תפילה הוא קובע שוב: 'חכמה נפלאה. סוד'¹⁰, וכך הוא פותח בביאור הסוד: 'העולם נחלק לארבעה, אש מים רוח ועפר... ניסן אייר סיון — חם ולח, תמוז אב ואלול — חם ויבש, וכן הלאה, כלומר: תורת ארבעת היסודות והאיכויות הבינימית בצירוף שימוש אסטרונומי, והדברים אינם אלא עיבוד דברי ר' שבתי דונולו ב'חכמוני'.

ה'סוד' אינו אלא אחת מדרכי הפירוש; הוא טמון בתוך התפילה עצמה, ויש תפילות המיוחדות בסודותיהן יותר מאחרות. כך למשל קובע ר' אלעזר: 'ואמרו רבותינו, כל האומר תהלה לדוד בכל יום שלש פעמים מובטח לו שהוא בן העולם הבא'¹¹, כי הוא שיר נכבד ושבחי שבחים וסודות הרבה יש בזה המזמור'¹², ותיאור דומה מובא לגבי המזמור 'הללויה הללו את ה' מן השמים'¹³. 'הסודות' אינם רומזים אפוא רק למסורת הפרשנית החסידית המיוחדת, אלא תוכנם מקיף עניינים תיאולוגיים רבים מאוד, הכוללים את התורות הקוסמולוגיות, הפיסולוגיות והאסטרולוגיות הרחוקות בימי הביניים. אין 'הסוד' מיוחד כלל לתורת האלוהות, אלא חכמת הטבע והמדעים אף הם בגדרו של מושג זה. ויש לשער שהכנסתם של מדעים אלה בגדר 'הסודות' יסודה בתפיסה, כי גם חכמות אלה חכמות מסורתיות הן, שעיקרי רעיונותיהן מקופלים במלות התפילה ובפרקי המקרא, ורק המסורת הפרשנית האיסטרית חושפת ומסבירה אותם.

דבר כיוצא בזה אתה מוצא גם בכתביהם של חסידים אחרים מחסידי אשכנז. ר' אלחנן בן-יקר פותח את ספרו 'סוד הסודות' בבעית השימוש הנפרד בשמות אלהי"ם והוי"ה בתיאור הבריאה בספר בראשית, ולאחר שהסביר את הבעיה אומר הוא: 'הא לך פשר הדברים הכבושים עד היום'¹⁴. דברים אלה עתים כבר באו קודם פעמים אחדות בכתבי ר' שבתי דונולו או רב סעדיה גאון, שהיו ידועים היטב לר' אלחנן; ואולם הרגשתו של הכותב היא, שהוא מעלה על הכתב דברים שמתחילה נועדו למסורת שבעל-פה בלבד.

השאלת השם 'סוד' ליצירה העיונית בכללה ניכרת, דרך משל, בהקדמתו של ר' אלעזר מוורמס לספרו הגדול 'סודי רזי"א'. הספר פותח באזהרה לקורא, המג-

¹⁰ שם, טל 46.

¹¹ ברכות ד, ע"ב.

¹² כתבי"ד וינה 108, 323.

¹³ שם, דף 26א.

¹⁴ כתבי"ד ניו-יורק, הסמינר התיאולוגי היהודי, דף 49א.

דירה את הראויים לדעת את הסודות, ולאחר-מכן מונה הוא את הכתובים שבמקרא, המחזיקים את המלה 'סוד', שמספרם כמספר הכתובים המחזיקים את המלה 'יראה', ומכאן הדרישה 'סוד ה' ליראיו' (תהלים כה, יד), שהוא מוטיב יסודי בספרות חסידי אשכנז בכללה. לאחר שורה נוספת של אזהרות, המעידות כי לבו של המחבר נוקפו בשעה שניגש הוא לכתובת הדברים, הוא קובע: 'ישלושה מיני סוד הם: סוד המרכבה סוד מעשה בראשית סוד המצוות כאשר נפרש בעזרת שדי'¹⁵, ואמנם שלושה 'סודות' אלה הם המרכזיים בספרות חסידי אשכנז, אך נלווים אליהם סודות אחרים, כגון 'סוד הנפש' ו'סוד האגוז'. המושג 'חכמה' מחליף לעתים את המושג 'סוד', ומשמעותו שווה. לעיל הובא הביטוי 'חכמה מופלאה. סוד', שמוכיח זהות זו, וכן שכיחים הביטויים 'חכמת המרכבה', 'חכמת הנפש', 'חכמת האגוז'. בכך ניכרת כנראה השפעתו של ר' אברהם אבן-עזרא, שחסידי אשכנז הלכו בעקבותיו בשימוש במונחים כגון 'חכמת הנפש'¹⁶. היוצא מדברינו: המושג 'סוד' בספרות חסידי אשכנז עיקר הוראתו מסורת איסטרית, שאינה צריכה הוכחה הגיונית, אלא מסירתה והצנעתה במשך הדור. רות היא ההוכחה לאמיתותה. חסידי אשכנז לא הבדילו בין מדעי הטבע של ימי הביניים למסורת פרשנית מיוחדת במינה או סודות האלוהות; התיאולוגיה בכללה, גם תכניה וגם השיטות המשמשות בה, וכן הפרשנות המסורתית שבידם — כל אלה בכלל סודות הם.

¹⁵ ס' רזי"א, אמשטרדם תס"ח, דף ז ע"ב.

¹⁶ עיין 'סוד מורא' לראב"ע, שער י"ב.